

ГАДЯЦЬКА УНІЯ В УКРАЇНСЬКІЙ, ПОЛЬСЬКІЙ ТА РОСІЙСЬКІЙ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИХ ТРАДИЦІЯХ

Гадяч 1658: творення міфу

Сергій Плохій (Гарвардський університет)

У 1920 р. видатний український історик і політичний діяч В'ячеслав Липинський (Wacław Lipiński) опублікував книгу "Україна на переломі". У ній він описав драматичні зміни в Україні у середині XVII ст., спричинені повстанням Богдана Хмельницького (1648), утворення козацької держави, відомої в історіографії як Гетьманат, і тривалі війни козацтва спершу з Річчю Посполитою, а потім з Московією. Згодом книгу було потрактовано як маніфест "державницької" школи в українській історіографії. Один із внесків Липинського у вивчення даного періоду полягає у запровадженні в історіографічний дискурс поняття "перяславської легенди" — комплексу історичних мітів про козацько-московську угоду в Переяславі, укладену в січні 1654 р., що вповні розвинулись у XVIII ст. Формальне затвердження угоди під час візиту козацької делегації до Москви у березні того ж року встановлювало протекторат царя над козацькою державою Богдана Хмельницького. На думку Липинського, подаючи Переяславську угоду як акт добровільного союзу між малоросійським народом та православною Московською державою, козацька еліта XVIII ст. полегшила собі процес інтеграції в Російську імперію, чим поставила під загрозу інтереси своєї держави та сприяла формуванню теорії "возз'єднання Русі" й концепції єдиної всеросійської нації¹.

Думки Липинського сприйняли й розвинули українські історики на Заході, які розглядали "перяславську легенду" з точки зору розвитку й збереження історичної мітології. Не всі послідовники Липинського були такими критичними до козацьких еліт та їхньої ролі в творенні переяславського міту, як ідеолог "державницької" школи². Що ж Липинський не згадав у своєму критичному аналізі, так це мінливі політичні обставини, за яких функціонувала переяславська легенда в Україні після невдалого виступу гетьмана Івана Мазепи проти царя Петра I. Через двадцять років після Полтавської битви (1709) переяславський міт став історичним підґрунтям для козацьких спроб відновити "права й привілеї", гарантовані "статтями Богдана Хмельницького". Цей міт допоміг козацькій еліті відновити не лише деякі зі своїх прав та привілеїв, а й власне інститут гетьманства, скасований Петром I після смерті наступника Мазепи, — гетьмана Івана Скоропадського (1722)³.

Одним із контрмітів, що ніколи не дорівнявся до переяславської легенди за своєю популярністю, але був близько пов'язаний із нею хронологічно й

¹ *Липинський В'ячеслав*. Україна на переломі, 1657 – 1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. – Відень, 1920. – С. 28–29.

² *Rudnytsky Ivan L.* The Myth of Pereiaslav /Essays in Modern Ukrainian History. – Edmonton, 1987. – P. 77–89; *Когут Зенон* Переяславська угода та ідея споконвічних прав України в політичній та історичній думці Гетьманщини // Український археографічний щорічник. – 2006. – №10/11. – P. 291–297. Про роль козацької мітології у формуванні модерної української ідентичності див.: *Armstrong John A.* Myth and History in the Evolution of Ukrainian Consciousness / Ukraine and Russia in Their Historical Encounter, ed. Peter J. Potichnyj et al. – Edmonton, 1992. – P. 125–139.

³ Про події цього періоду й зростання культури Богдана Хмельницького наприкінці 1720-х рр. див.: *Plochy Serhii.* Tsars and Cossacks: A Study in Iconography. – Cambridge, 2002. – P. 45–54.

контекстуально, був козацький наратив про Гадяцьку угоду, складену у вересні 1658 р. між наступником Богдана Хмельницького гетьманом Іваном Виговським та представниками Речі Посполитої. Мало яка з подій української й польської історії викликає так багато “а що, якби”, як Гадяцька угода. Задовго до появи віртуальної історії дослідники Польщі й України відкинули трюїзм позитивістської історіографії про те, що історія не має умовного способу, й поринули в припущення про те, як склалася б історія кожної з країн, якби замість тривалих і виснажливих воєн Річ Посполита й Гетьманат об’єдналися в нову зреформовану співдружність. Чи зупинило б це занепад Польщі, руїну України, експансію Оттоманської Туреччини або постання Московії як домінуючої потуги в регіоні?

Гадяцька угода могла потенційно вплинути на всі ці процеси. Так, вона передбачала створення троїстої співдружності, що складалася з королівської Польщі, Литовського князівства та Руського князівства з козацьким гетьманом на чолі. Угода стала уособленням найголовніших прагнень поміркованих сил серед польської й української еліт та втіленням політичних мрій і сподівань руської (української й білоруської) знаті першої половини XVII ст. Проте і польська, й українська сторони відхилили закладений в угоді компроміс, а сейм Речі Посполитої ратифікував урізаний текст угоди, що не включав ряд принципових положень. Важливо, що навіть скорочена форма договору не влаштувала польські правлячі кола, які не могли змиритися з тим, що православні козаки матимуть однакові права з католицькою знаттю, і сприйняли угоду з підозрою, зрештою відхиливши її. З українського ж боку, угоду не сприймало рядове козацтво й селяни, які внаслідок розширення прав еліти Руського князівства знов підпадали під юрисдикцію і контроль заможних землевласників.

Деякі історики вважають, що Гадяцьку угоду було укладено запізно, щоб успішно втілити в життя її умови. Інші стверджують, що її укладення не могло статися раніше 1658 р. з огляду на події в Україні й політичне мислення української й польської еліт⁴. Цей полемічний вузол, мабуть, ніколи не буде розв’язано. Очевидно, однак, що якими б запізнілими й незначними не були поступки, які обіцяла козацтву Гадяцька угода, ними не змогли скористатися ті, хто розраховував на вигоди від її укладення. Крім того, угода стала катастрофою для її українського ініціатора, гетьмана Івана Виговського, який мусив скласти булаву в 1659 р. Він добре усвідомлював, що Гадяцька угода, ухвалена сеймом в урізаному вигляді, була, по суті, смертним вироком йому і його прихильникам. “Ти прийшов зі смертю і приніс мені смерть”, сказав Виговський польському посланцю, який привіз йому текст угоди. І хоч сам гетьман залишився живим, його найближчого радника й палкого прихильника угоди, генерального суддю Юрія Немирича, схопили і вбили повстанці, які виступили проти присутності польських військ, запрошених до Гетьманату адміністрацією Виговського⁵.

⁴ Kamiński Andrzej The Cossack Experiment in Szlachta Democracy in the Polish-Lithuanian Commonwealth: The Hadiach (Hadziacz) Union // Harvard Ukrainian Studies. – June 1977. – № 2. – P. 178–197, тут 195–197.

⁵ Про Гадяцьку унію див.: Герасимчук Василь. Виговщина і гадяцький трактат // Записки наукового товариства ім. Шевченка. – 1909. – № 87. – С. 5–36; 1909. – № 88. – С. 23–50; 1909. – № 89. – С. 46–91; Стадник М. Гадяцька унія // Записки Українського наукового товариства у Києві. – 1910. – № 7. – С. 65–85; 1911. – № 8. – С. 5–39; Lipiński Waclaw. Z dziejów Ukrainy. – Kijow and Cracow, 1912. – S. 588–617; Грушевський Михайло. Історія України-Руси. – Нью-Йорк, 1958. – Т. 10. – С. 288–359; Tomkiewicz Władysław. Ugoda hadziacka // Sprawy narodowościowe. – 1937. – № 11; Kot Stanisław. Jerzy Niemirycz, w 300-lecie Ugody Hadziackiej. – Paris, 1960; Kaczmarczyk Janusz. Hadziacz 1658: Kolejna ugoda czy nowa unia // Warszawskie Zeszyty Ukrainistyczne. – 1994. – № 2. – С. 35–42; Mironowicz A. Prawosławie i unia za panowania Jana Kazimierza. – Białystok, 1997. – S. 149–189; Яковлева Тетяна. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини та початок Руїни. – Київ, 1998. – С. 305–323. Про сейм 1659 р., який схвалив угоду, див.: Ochmann-Staniszevska Stefania i Staniszewski Zdzisław. Sejm

З точки зору козацької політики, умови договору в редакції сейму Речі Посполитої були кроком назад порівняно з умовами, що їх лише чотири роки тому запропонувала козакам Москва. Замість *de facto* незалежної держави під протекцією іноземного правителя, козацька держава, названа тепер Руським князівством, ставала складовою Речі Посполитої, інтегрованою в її адміністративно-територіальну систему. Її територія ділилася на три воєводства. Гетьман не мав права на дипломатичні зносини з іноземними правителями. Козацьке військо скорочувалося від шістдесяти до тридцяти тисяч. Козаки втрачали право обирати гетьмана, яке тепер переходило до старшини. Більш того, надання шляхетства обмеженому колу козацької старшини позбавляло рядове козацтво власної еліти. Такі умови відчутно поступалися запропонованим і значною мірою реалізованим умовам Переяславського договору 1654 р.⁶

Не дивно, що Гадяцька угода стала об'єктом критики з боку низки українських науковців. Зокрема, найвідоміший український історик XIX ст. Микола Костомаров позитивно оцінював задум авторів договору, однак, зрештою, став на бік народних мас, які сприйняли його як спробу відновити польське правління в Україні. Ідеї Костомарова розвинув Василь Вовк-Карачевський, який вважав, що автори угоди знехтували інтересами народу. На початку XX ст. інший дослідник – М. Стадник – назвав угоду однією з найтемніших сторінок в історії української політичної думки й кроком назад порівняно з Переяславським договором. Критично ставився до угоди й найвизначніший історик України XX ст. Михайло Грушевський. Так, в останньому томі своєї *Історії України-Руси* він оцінив результати угоди, розглянувши їх у контексті соціального протистояння між козацькими елітами й народними масами. На думку Грушевського, угода була невдачею, адже вона ніяк не поліпшувала становище мас і обмежувала козацьку державу територією на Сході України.

В'ячеслав Липинський розглядав угоду як відхід від здобутків Богдана Хмельницького у справі розбудови Української держави. Так, згідно з Липинським, угода звела роль козацького гетьмана до рівня польського сенатора й заборонила йому вступати у міжнародні стосунки; козацька держава втрачала свою незалежність, перетворюючись на автономію Речі Посполитої; а її козацький лад було проігноровано й перетворено на лад польської шляхетської держави⁷.

Критична оцінка угоди Липинським і Грушевським, двома найбільш впливовими українськими істориками доби, мала поважний вплив на інтерпретацію подій 1658–1659 рр. в українській історіографії XX ст. Водночас, їй протистояла добре усталена традиція трактування Гадяча як загалом позитивного явища української історії. Зокрема, частина українських політичних діячів та істориків другої половини XIX ст. розглядала Гадяцьку угоду як прояв українських автономістських і федералістських прагнень. Наприклад, провідники українського руху в Російській імперії Михайло Драгоманов і Володимир Антонович у цілому позитивно оцінювали договір. А учень Грушевського Василь Герасимчук розглядав його не лише як великий здобуток української політичної думки, а й як крок до незалежності. Подібну думку поділяв також Іван Франко, для якого угода стала насамперед виявом ідеї українського автономізму. “Від елементарної оборони “руської віри”, рівноправності українського чи білоруського православного елемента

Rzeczypospolitej za panowania Jana Kazimierza Wazy. Prawo–doktryna–praktyka. – Wrocław, 2000. – Т. 1. – S. 276–291.

⁶ Про негативні аспекти Гадяцької угоди див.: *Ochmann-Staniszevska Stefania i Staniszevski Zdzislaw. Sejm Rzeczypospolitej.* – S. 315–318; *Plochy Serhii. The Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine.* – Oxford, 2001. – P. 62–64.

⁷ *Грушевський Михайло.* Історія України-Руси. – Київ, 1936. – Т.10. – С. 352–357; *Lipiński W. Z dziejów Ukrainy.* – S. 595–598.

з польсько-католицьким, яка наповнює собою перші десятиліття XVII ст., українська суспільність серед кривавих бур Хмельниччини доходить до свідомості потреби гарантій автономного українського життя, політичної самоуправи українського народу, як політичної цілості, української етнографічної території, як окремого політичного тіла”. У пункті договору, який передбачав нейтралітет козацької держави у разі польсько-московського конфлікту, Франко вбачав прояв “ідеї вічної нейтральності України між двома конкурентами – Польщею і Московією, зародок ідеї про Україну, як самостійну, вічно неутральну державу, під протекторатом Польщі і Московщини”⁸. Франко зміг добре виразити те, що деякі історики прагнули віднайти в угоді, однак, будучи скутими обмеженнями історіографічного жанру та свідченнями історичних джерел, не могли відшукати впродовж XX ст.

Однак Гадяцька угода продовжувала привертати увагу українських істориків. Деякі з них, як-от Семен Наріжний, ішли слідами Василя Герасимчука й були готові вбачати прямий зв'язок між угодою та ідеєю української незалежності. Особливо захопились угодою представники “державницької” школи в українській історіографії. Один з її провідників, Дмитро Дорошенко, навіть зарахував головного ідеолога школи В'ячеслава Липинського (уже покійного на той час) до істориків, які дали позитивну оцінку угоді⁹. Насправді ж, Липинський позитивно ставився до гетьманства Івана Виговського, а не до Гадяцького договору; і це був особливий підхід, узятий на озброєння деякими істориками в незалежній Україні¹⁰.

Після розпаду СРСР і критичного переосмислення підходів радянської історіографії, які засуджували Виговського як “зрадника українського народу” і вважали Гадяцьку угоду доказом цієї “зради”, українські історики змінили ставлення не лише до Виговського, а й до Гадяцької угоди. Так, Наталя Яковенко, одна з лідерів сучасної української історіографії, розглядає Гадяцьку угоду як “яскраву пам'ятку тогочасної політико-правової думки”, реалізація якої дала б Речі Посполитій “шанс оновитися через нові форми співжиття її народів, водночас гарантуючи захист уже досягнутого – визнання за людиною права на особисту, майнову та політичну свободу”¹¹. Зростання інтересу до Гадяча серед істориків незалежної України було спричинене *inter alia* посиленою увагою до польської історіографії, яка традиційно прихильно ставилася до Гадяча. Для багатьох польських істориків Гадяч залишається символом цивілізаційної місії Речі Посполитої на Сході, її релігійної толерантності та спроможності розв'язувати національні проблеми в межах багатоетнічної держави¹².

Існує низка причин як наукового, так і політичного характеру, які пояснюють стійкість позитивного іміджу Гадяцької угоди в сучасній українській історіографії. Дана стаття, однак, не ставить за мету розглянути ці причини. Її мета значно скромніша – простежити витоки українського міту про Гадяч; а також відповісти на питання, які функції він виконував в історичному мисленні козацьких еліт і як трансформувався в уяві українських інтелектуалів початку XIX ст.

⁸ Франко Іван. Поза межами можливого: http://franko.lviv.ua/faculty/Phil/Franko/Poza_mezhamy.pdf.

⁹ Дорошенко Дмитро. Нарис історії України. – Мюнхен, 1966. – С. 63–64.

¹⁰ Пор. ставлення до Виговського й Гадяцької угоди Валерія Смолія й Валерія Степанкова: Смолій В., Степанков В. Історія українського козацтва: Нариси у двох томах. – Київ, 2006. – Т. 1. – С. 254–255; 374–377. Ці автори критикують укладачів Гадяцької угоди за нехтування принципами української незалежності та єдності українських земель.

¹¹ Яковенко Наталя. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. – Київ, 1997. – С. 212. Її ж. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – Київ, 2005. – С. 373–374.

¹² Kamiński A. Historia Rzeczypospolitej Wielu Narodów, 1505–1795. – Lublin, 2000. – S. 134–135. Про огляд ідей, які живили традиційну польську історіографію, див.: Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 10. – С. 354–355. Про панівні підходи в сучасній польській історіографії див.: Pernal A. B. The Union of Hadiach (1658) in the Light of Modern Polish Historiography / Millennium of Christianity in Ukraine, 988–1988. – Winnipeg, 1989. – P. 177–192.

У другій половині XVII ст. пам'ять про Гадяцьку угоду ще жила на правобережжі України. Подібно до гетьманів підросійської лівобережної України, які у своїх переговорах із московськими царями завжди посилалися на права, надані козакам за Переяславським договором 1654 р., кожен правобережний гетьман намагався полагоджувати справи з поляками, нагадуючи їм про Гадяцьку унію¹³. Можна лише здогадуватись, яку роль ця угода могла б відіграти в козацькому літописанні, якби воно розвинулося на контрольованій поляками правобережній Україні. Проте українське козацтво в Речі Посполитій було придушене ще до того, як така традиція могла там виникнути. Натомість, як не парадоксально це звучить, гадяцький міт з'явився у працях лівобережних козацьких літописців, які в цілому негативно ставилися до пропольських гетьманів та їхніх політичних і дипломатичних взаємин із Річчю Посполитою.

Першим козацьким істориком, який розглянув Гадяцьку угоду в історичному контексті, був Роман Ракушка-Романовський, козацький старшина, який перебував на службі як у лівобережних, так і в правобережних гетьманів. Ставши православним священиком, він написав "Літопис Самовидця" – першу велику пам'ятку козацького літописання. У цьому творі Ракушка-Романовський лише перерахував кілька головних умов Гадяцької угоди, не давши їй ані позитивної, ані негативної оцінки. Водночас, його згадка про Гадяч є корисною для розуміння того, як козацька старшина другої половини XVII ст. сприймала договір. Так, Ракушка згадує серед його умов уповноваження гетьмана обов'язками Київського воєводи, надання шляхетського статусу кільком сотням козацьких старшин у кожному полку та створення особливих судів у Київському, Чернігівському й Брацлавському воєводствах. Остання умова звільняла козацьку старшину від потреби їхати до Любліна або відвідувати сейм у Варшаві для того, щоб полагодити правові питання. Напевно, козацька старшина розраховувала на більше, ніж угода, власне, їй надала. Так, згідно з умовами Гадяцького договору, кількість козаків, які отримували право шляхетства, була обмежена до сотні у кожному полку. Не виключено, що ці умови з плином часу було перебільшено в козацькій уяві, – як-не-як Ракушка-Романовський писав про угоду через багато років після її підписання¹⁴.

На межі XVIII ст., коли Ракушка завершував свій літопис, гадяцький міт уже перебував на стадії творення. Умови договору було напівзабуто й напівперебільшено. Однак нейтральне і навіть позитивне ставлення до нього співіснувало з негативною оцінкою гетьманства Івана Виговського, одного з авторів договору. Наприклад, Ракушка-Романовський вважав Виговського пропольським політиком і зрадником царя. Так, для автора "Літопису самовидця" гетьман Виговський, який відібрав булаву в сина Богдана Хмельницького Юрія, був "ляхом", "хитруном" і "латинником"¹⁵. Роман Ракушка-Романовський став літописцем, який започаткував у козацькій історіографії традицію зображати Виговського і приписане йому полонофільство у вкрай негативному світлі. Відтоді два суперечливі аспекти гадяцького міту, – позитивне ставлення до, власне, угоди й негативна характеристика її укладача, – мирно співіснували, вказуючи на багатовимірність світу, в якому козацька еліта лівобережної України формувала свою історичну ідентичність.

¹³ Безпосередні посилання на статті Гадяцької угоди можна знайти, наприклад, у розпорядженнях гетьмана Петра Дорошенка, даних своїм представникам в Острозькій комісії (1670), а також у розпорядженнях польським делегатам комісії. Див.: Тисяча років української суспільно-політичної думки: у дев'яти томах. – Київ, 2001. – Т. 3. – Кн. 2. – С. 56, 63, 67.

¹⁴ Літопис Самовидця / Ред. Ярослав Дзира. – Київ, 1971. – С. 81. Пор. два відмінні варіанти Гадяцької угоди: *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. 10. – С. 334–343. Хоч останній текст угоди не містить посилань на сейм, таке положення з'являється у Веспасіяна Коховського. Див.: *Яковлева Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. – С. 433.

¹⁵ Літопис Самовидця. – С. 76.

Виступ Івана Мазепи проти царя Петра I у 1708 р. драматично змінив політичну атмосферу в Гетьманаті й сприяв подальшому розвитку та ускладненню гадяцького міту. Повстання Мазепи, союзниками якого стали шведський король Карл XII і польський король Станіслав Лещинський, поставило питання про альтернативу царському правлінню в Україні. Тому козацька старшина знову звернулася до Гадяцької угоди. Якою б недосконалою вона не була порівняно з Переяславським договором 1654 р., вона все ж виглядала значно краще, ніж обмежена козацька автономія під царським скіпетром протягом останніх десятиріч XVII – початку XVIII ст. Знову Гадяцький договір став привабливим для еліти Гетьманату, яка перебувала на стадії “ошляхетнення” й мріяла про шляхетський статус і права, пов’язані з цим статусом.

Однак практичне зацікавлення умовами Гадяцької унії було скороминуче, хоча й вплинуло на козацькі літописи, написані в Гетьманаті після Полтавської битви. Наступ Петра на козацькі права й антипольська пропаганда, яку він вів зі своєї нової столиці Санкт-Петербурга, обмежували свободу літописців висловлювати свої думки з цього приводу. Проте, очевидним є те, що вони стали звертати більше уваги на Гадяцьку угоду, аніж це робив Ракушка-Романовський. Історіографічний поштовх для дальшого формування гадяцького міту надали польські джерела, найвпливовішим серед яких була римована хроніка Самуеля Твардовського “*Wojna Domowa*” (Громадянська війна), видана в чотирьох частинах у Калуші 1681 р.¹⁶. Твардовський описував Гадяцьку унію у зв’язку з рішеннями сейму 1659 р., який ухвалив угоду з польської сторони. Автор вірив, що угода привела до створення “третьої Речі Посполитої” в Україні (разом із Королівством Польським і Великим князівством Литовським). Для своєї праці Твардовський використав текст угоди, схвалений під час переговорів у Гадячі, а не останній проект договору, утверджений сеймом. Тому й писав про шістдесятитисячне, а не тридцятитисячне козацьке військо. Він також згадав положення про ліквідацію церковної унії, хоч воно і було змінене в сеймовому проекті угоди. Твардовський бачив у створенні “Козацької Речі Посполитої” здійснення прогнозу, нібито зробленого польським королем XVI ст. Стефаном Баторієм. Характеристика козаків у Твардовського була в основному позитивною. Так, він порівнював просте походження козаків із походженням греків, римлян, османів і навіть польської шляхти. Більше того, Твардовський був готовий прийняти козацьку старшину як рівного партнера в Речі Посполитій¹⁷.

Не дивно, що інтерпретація Твардовським Гадяцької угоди сподобалася козацьким літописцям XVIII ст. Самійло Величко, колишній козацький писар і найплідніший літописець періоду, використав хроніку Твардовського у своїй праці “Сказаніє о войне козацькой з поляками”, ймовірно написаній у 1720 рр. Величко переклав вірші Твардовського з польської мови, роблячи посилання на відповідні сторінки праці свого попередника. Однак власний внесок літописця полягав у реконтекстуалізації Гадяцької угоди, представленої не як результат роботи польського сейму 1659 р. (як стверджував Твардовський), а як наслідок переговорів, проведених у Гадячі у вересні 1658 р. Величко також подав довгий коментар про перше положення угоди щодо ліквідації церковної унії, стверджуючи, що це був важливий акт, який міг зупинити відхід від Православної Церкви в польській Україні. Літописець дещо скоротив текст Твардовського. Наприклад, він повністю вилучив зі своєї праці промову, виголошену на сеймі козацьким представником Юрієм Немиричем. Так само він оминув увагою й слова Твардовського про повернення козаків під владу польського короля та посилання на історію про блудного сина, який

¹⁶ *Twardowski Samue.l Wojna Domowa z Kozaki i Tatory, Moskwą, potem Szwedami i Węgry Przez lat Dwanascie.* – Kalisz, 1681.

¹⁷ Там само. – С. 262–265.

повертається до батька. Обидві тези польського поета були явно не до вподоби козацькому літописцеві. Таким чином, перша зроблена Величком зміна ставила угоду більше в український, аніж у польський історичний контекст, друга надавала їй легітимності з точки зору інтересів Православної Церкви, а третя сприяла спростуванню ідеї Твардовського про Гадяцький договір як акт підпорядкування козацької України польському королю. Незважаючи на всі ці зміни, Величко зробив свій опис Гадяча натхненно й під сильним впливом схвальної оцінки угоди Самуелем Твардовським. Подібно до Ракушки-Романовського, Величкова позитивна оцінка Гадяча мирно співіснувала з його переважно негативною характеристикою гетьмана Івана Виговського, якого він зобразив як руського шляхтича, який “ради суєтія временнаго и бл[а]гополучія сегосветнаго, єдного духа биль з Поляками”¹⁸.

Особливо цікавим (і вагомим для даної теми) є вплив інтерпретації Гадяцької унії у творі Самуеля Твардовського на інший важливий козацький літопис – “Действія о презельной брані” Григорія Грабянки, очевидно написаний у 20-х роках XVII ст.¹⁹. Якщо Величків літопис зберігся тільки в двох списках, то Грабянчин був дуже добре поширений в Україні у XVIII ст., ставши найвпливовішою історичною працею цього періоду. Грабянка, який був добре обізнаний з “Літописом Самовидця” і використовував його у своїй праці, поділяв негативне ставлення Ракушки-Романовського до Виговського, називаючи його “супостать и явній измѣнникъ”²⁰. Але у своїй розповіді про Гадяцьку унію Грабянка змалював Виговського лише як жертву поляків, які дали йому спокусливі обіцянки. Отже, подібно до Ракушки-Романовського й Величка, Грабянка не поширив свою негативну характеристику Виговського на Гадяцьку угоду як одну з його найбільших дипломатичних акцій. Йому подобались головні ідеї угоди, і тому він подав додаткові деталі, які розширювали її позитивну оцінку. Деякі з цих деталей були, однак, плодами багатої уяви козацької еліти, схильної бачити в договорі набагато більше привілеїв, ніж він передбачав.

Праця Самуеля Твардовського вплинула на літопис Григорія Грабянки так само сильно, як на “Сказаніє” Самійла Величка. Подеколи автор використовував її навіть менш критично, ніж Величко. Наприклад, літописець не намагався реконтекстуалізувати історію Гадяцької унії, яку він представив читачеві у зв’язку з роботою Варшавського сейму 1659 р., саме так, як це зробив Твардовський. Як і Величко, Грабянка цитує похвалу Твардовського на адресу козаків, порівнюючи їхнє походження з легендарним минулим греків, римлян, турків і поляків. Проте, на відміну від Величка, Грабянка не вказує на своє джерело. Він також робить набагато більше змін у наративі Твардовського, ніж Величко. Зокрема, літописець вилучив не лише згадку про промову Юрія Немирича на сеймі, а й положення угоди, яке зобов’язувало козаків вести оборонну війну проти Московії. Також він не згадав проголошення амністії козакам, які стали на бік шведів під час Потопу. Якщо Грабянка не згадає Немирича через ті самі причини, що й Величко, то інші дві зміни можна пояснити новою політичною атмосферою в Україні після Полтавської битви. Після поразки під Полтавою Граб’янка, очевидно, не хотів привертати увагу до історії козацько-московських антагонізмів або до минулого союзу козаків із шведським королем²¹.

¹⁸ Величко Самійло. Сказаніє о войне козацкой з поляками. – Київ, 1926. – С. 166, 184–186.

¹⁹ Про час написання літопису, його автора і джерела див. вступ Юрія Луценка до книги: Нгуhorij

Hrabjanka’s “The Great War of Bohdan Xmel’nyc’kyj” (Григорія Грабянки Дѣйствія презѣльной брани Богдана Хмельницкого). – Cambridge, 1990. – P. XV–XLIV. Див. також: *Ploky Serhii. The Origins of the Slavic Nations: Premodern Identities in Russia, Ukraine and Belarus.* – Cambridge, 2006. – P. 343–345.

²⁰ Hrabjanka’s Hryhorij. The Great War of Bohdan Xmel’nyc’kyj. – P. 378.

²¹ Там само. – P. 379–381.

Якщо Грабянка скоротив оповідь Твардовського про договір, щоб оминати фрагменти, які він не хотів, щоб його читачі знали або пам'ятали; то його додатки до тексту Твардовського чітко вказують на те, якою він хотів бачити Гадяцьку угоду. Насамперед, Грабянка ввів у свій нарратив поняття Великого Руського Князівства, якого бракувало у праці Твардовського і яке, можливо, було запозичене літописцем з іншого польського джерела – “Climacter” Веспасіяна Коховського²². Грабянка також додав до тексту Твардовського про угоду політично важливе твердження, що козаки приєдналися до Речі Посполитої як “вільні до вільних і рівні до рівних”. Ця формула ввійшла в руський політичний дискурс у першій половині XVII ст. і у XVIII ст. Вона вживалась на підтвердження того, що козацька еліта мала особливі права за польських королів, які вона тепер могла вимагати від російських царів. Такою ж була мета іншого додатку Грабянки до тексту Твардовського, а саме твердження, що король сам підписав умови угоди, а потім, як було заведено поміж монархами, обидві сторони поклялися їх дотримуватись. Зважаючи на відмову царських посланців дати клятву від імені монарха в Переяславі, цей додаток також був політично значущим²³.

Додаток Грабянки, який стосувався походження ідеї укладення Гадяцької угоди, мав найбільш тривалий вплив на подальшу історіографію і зумовив її суперечливі оцінки в історичних працях XIX ст. У своєму літописі Грабянка заявляє, що першим подав угоду полякам не хто інший, як Богдан Хмельницький (у літописі він не вказав імені гетьмана, а лише зазвичай уживане прізвище “Хмельницький”). Згідно з Грабянкою, угода спочатку була відхилена поляками, але згодом маршалок Варшавського сейму Станіслав Гнинський зрозумів, що козаки не мали підстави розпочати війну з Річчю Посполитою. Після утвердження угоди сеймом, вона начебто була ратифікована у Гадячі в присутності козацьких послів на сейм – Немирича, Сулими й Верещаки. Отже, за версією Грабянки, переговори в Гадячі відбулися після сейму, а не навпаки. Окремі контроверсійні елементи реконструкції Грабянкою подій, пов'язаних з укладенням угоди, очевидно, походять від Твардовського, та й до того ж не зовсім точного прочитання його твору. Але помилку міг спричинити “Літопис Самовидця”, автор якого розглядає переговори в Гадячі під 1659 р., коли угоду було ратифіковано сеймом²⁴.

Менш зрозуміло, яким джерелом скористався Грабянка, посилаючись на Хмельницького як первісного автора угоди. Це джерело, – реальний документ, підробка чи власна вигадка, – не допомогло авторові пояснити, чому козаки зрештою пішли на підписання договору. За Грабянчиною схемою, ні хитрість поляків, ні наївність козаків, ні, навіть, зрада з боку Виговського не могли применшити доброї ідеї, закладеної в угоді Богданом Хмельницьким. Посилання на Хмельницького, культ якого як героя і рятівника Малоросії досяг своєї вершини в 1720 рр., не могло не додати легітимності Гадяцькій угоді²⁵. Іншим фактором, який зміцнював репутацію угоди в Україні після Полтавської битви, була зафіксована Твардовським і підтверджена Грабянкою опозиція до унії з боку католицької ієрархії.

Загалом, Грабянка подав Гадяцьку угоду так, щоб захистити її від звинувачень у нелояльності до царя чи зраді Православної Церкви²⁶. Це було надзвичайно важливо, беручи до уваги те, що Грабянка представив Гадяцьку унію як реальну альтернативу Переяславській угоді. Еліті Гетьманату обрид московський наступ на її

²² *Kochowski Wespazjan. Annalium Poloniae ab obitu Vladoslai IV. Climacter primus.* – Cracow, 1683. Поп. польський переклад праці Коховського: *Historia panowania Jana Kazimierza z Klimakterów*, 3 vols. – Poznan, 1859. – Т. 1. – С. 363–365.

²³ Hrabjanka's Hryhorij. *The Great War of Bohdan Xmel'nyc'kyj.* – P. 379–380.

²⁴ Літопис Самовидця. – С. 80–81; *Twardowski S. Wojna Domowa...* – S. 262–263.

²⁵ *Plochy S. Tsars and Cossacks.* – P. 45–54; див. також: *Ibid. The Origins of the Slavic Nations.* – P. 348–350.

²⁶ Hrabjanka's Hryhorij *The Great War of Bohdan Xmel'nyc'kyj.* – P. 378–381.

права і привілеї, що призвело до скасування гетьманства в 1722 р. і впровадження прямого правління Малоросійської Колегії. Тому вона шукала в минулому альтернативу російському правлінню. Грабянчина інтерпретація Гадяча мала значний вплив на формування української історичної ідентичності. Його літопис був надзвичайно популярним серед козацької старшини, а ще більшою популярністю користувалися різні варіанти його скороченої версії, відомої як “Краткое описание Малороссии”²⁷. Усі ці літописи зробили вагомий внесок у створення гадяцького міту, що сприяв формуванню ідентичності, яка спиралась не лише на досвід життя України під царями, а й на тривалу традицію існування під владою польських королів.

Якщо першість у формулюванні й популяризації гадяцького міту в післяполтавській Україні належить Григорію Грабянці, його редакторам і послідовникам, то впровадження цього міту в модерну українську історіографію слід розглядати як заслугу анонімного автора “Історії Русів”. Цей історичний памфлет полонив уяву української еліти в 1820-х – 1840-х рр., саме тоді, коли почала окреслюватись українська національна ідея²⁸. Автор “Історії” запозичив із козацьких літописів звичайну для них сюжетну канву, наповнивши її романтичними героями та їхніми славетними вчинками. Це був нарратив, на який очікували читачі, виховані на ідеях просвітництва й творах ранніх романтиків. Але, все ж таки, історіографічне тло “Історії” та деякі важливі ідеї, вжиті її автором, походили з козацьких літописів. Це стосувалося передовсім головного героя “Історії” – народ русів, що мав свої витoki у працях літописців XVII ст.²⁹. Автор “Історії”, звичайно, вибирав, що з історіографічної традиції слід використати, а що оминати. Наприклад, він послідовно вживає назву “Русь” на позначення своєї країни й народу, відкидаючи назву “Україна”, вживану в XVII ст. і поширену в XVIII ст.³⁰. Факти й ідеї, запозичені в попередніх авторів, мали укладатися в історичну парадигму автора “Історії Русів”, але фактів було недостатньо: їх легко можна було вигадати у стилі Джеймса Макферсона та його *Оссіяна*³¹.

Інтерпретація гадяцького міту анонімним автором дає досить добре уявлення, що саме нове покоління української еліти очікувало від історії своєї батьківщини і в який спосіб воно намагалося задовольнити свої очікування. Одна з проблем, пов’язаних із побутуванням гадяцького міту в XVIII і на початку XIX ст., полягала в зростанні антипольських сентиментів в Україні й Російській імперії в цілому. Цей новий фактор знайшов відображення в “Історії Русів”, зробивши її однією з найбільш антипольських історичних праць, написаних в Україні. Судячи зі вступу до “Історії”,

²⁷ Про популярність літопису Грабянки та “Краткого описания Малороссии” див.: *Апанович Елена*. Рукописная светская книга XVIII века на Украине: исторические сборники. – Київ, 1983. – С. 137–201; *Бовгура Андрій*. Короткий опис Малоросії (1340–1734) у рукописних списках XVIII ст. // Історіографічні дослідження в Україні. – Київ, 2004. – Вип. 14. – С. 340–363.

²⁸ *История Русов или Малой России*. Сочинение Георгия Кониского, архиепископа Белорусского. – Москва, 1846; передрук: Київ, 1991. “История” була містифікацією, яку приписували білоруському православному архієпископові й уродженцеві Гетьманату Георгію Кониському, авторство якого не було піддане сумніву аж до другої половини XIX ст. Про “Історію Русів” існує багата література. Її короткий огляд: *Кравченко Володимир*. Нариси з історії української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.). – Харків, 1996. – С. 101–115; *Його ж*. Історія Русів у сучасних інтерпретаціях // *Synopsis: Essays in Honour of Zenon E. Kohut*. – Edmonton, 2005. – Р. 275–294.

²⁹ Про концепцію руського народу в “Історії Русів” див.: *Sysyn Frank*. Ukrainian Political Thought of the Late Eighteenth and Early Nineteenth Centuries: Fatherland and Nation in *Istoriia Rusov* (Доповідь, виголошена на щорічній конференції Канадської асоціації славістів, Саскачеванський університет, Саскатун, 26-28 травня 2007 р.)

³⁰ *Plochy Serhii*. Ukraine or Little Russia? Revisiting the Early Nineteenth-Century Debate // *Canadian Slavonic Papers*. – (September – December 2006). – № 48, nos. 3–4. – Р. 335–353.

³¹ Про історичні й літературні містифікації у Східній Європі й Україні: *Грабович Григорій*. Слідами національних містифікацій // *Критика*. – Червень 2001. – № 6. – С. 14–23.

одним з головних завдань праці було розвінчання “історій” польських і литовських авторів та їх послідовників в Україні. Анонімний автор узяв на себе завдання довести, що Наддніпрянина була заселена руськими князями, а не польськими королями; що Малоросія, яка вела численні війни з Польщею за свою свободу, добровільно приєдналася до російської держави і здобула визнання за свої військові заслуги³². Чи міг гадяцький міт вписатися в цю історіографічну схему?

Виглядає, що так, хоч і не без певних складнощів і змін. Гадяцька угода постає на сторінках “Історії Русів” у найбільш несподіваному для всіх обізнаних з її справжньою історією варіанті. Насамперед, ми дізнаємося з “Історії”, що, хоч договір і базувався на Гадяцьких статтях, переговори про його укладення відбулися не в Гадячі, а в місті Заслав (Заславль). По-друге, головним ініціатором угоди з української сторони був не Юрій Немирич чи Іван Виговський, а Юрій Хмельницький, який нібито і втратив булаву за те, що погодився на умови угоди. Текст поданої в “Історії Русів” угоди мало схожий на відомі сьогодні версії Гадяцького договору чи на його версію у творі Самуеля Твардовського, який пізніше використали Величко і Грабянка.

Згідно з “Історією”, у договорі йшлося в основному про права й привілеї руського народу, а не гетьмана чи козацької держави – дві теми, на яких зосереджувалась Грабянчина характеристика угоди. Руський народ, як і польський, походить в “Історії” від сарматського роду і займає чотири князівства або воєводства: Київське, Чернігівське, Сіверське й Володимирське. Він був прирівняний до польського й литовського народів, а його провідником був козацький гетьман, титулований князем Руси або Сарматії і наділений необмеженою владою у військовий час. Гетьман був головнокомандувачем сорокатисячної армії і мав право набирати додаткове військо із добровольців і запорізьких козаків. Він також наглядав за воєводами, виборами до Генеральної ради та відповідав за оборону і внутрішню безпеку руської землі. Ця земля брала участь у війнах Польської Корони лише на добровільних засадах. Право обирати гетьмана й воєвод належало виключно місцевій козацькій еліті (“лицарям”); іноземці до виборів не допускалися. Договір гарантував рівність усіх представників руського лицарського стану й народу з народом польським та рівність “русько-католицької, або грецької, релігії” з “польською чи римо-католицькою”³³.

Що можна сказати про такий підхід до історії Гадяцької угоди в “Історії Русів”? Звичайно, він інформує більше про погляди автора твору, ніж про саму угоду. Щоби вповні реконструювати ці погляди, слід виокремити те, що автор запозичив із джерел, і те, що додав сам. Отже, першим кроком у визначенні “доданої вартості” у складі даного нарративу має бути ідентифікація використаних автором джерел. Детальне вивчення цих джерел є завданням майбутнього. Наразі ж, можна говорити напевно про добру обізнаність автора “Історії Русів” лише з двома українськими текстами XVIII ст. Це “Короткий літопис Малоросії” (Краткая летопись Малыя России), виданий у Санкт-Петербурзі 1777 р. уродженцем Гетьманату Василем Рубаном³⁴, та “Літопис Малоросії”, виданий французькою мовою як другий том праці Шерера “Annales de la Petite-Russie”³⁵. Обидві пам’ятки є насправді різними версіями

³² История Русов. – С. 4.

³³ Там само. – С. 143–145.

³⁴ Краткая летопись Малыя России с 1506 по 1776 год. – Санкт-Петербург, 1777. Про паралелі між “Краткой летописью” та “Историей Русов” див.: *Возняк Михайло*. Псевдо-Кониський і Псевдо-Полетика (“Історія Русов” в літературі і науці). – Львів і Київ, 1939. – С. 135–159.

³⁵ *Scherer Jean-Benoît*. Annales de la Petite-Russie. – Paris, 1778. Український переклад цієї праці: Літопис Малоросії, або Історія козаків-запорожців та козаків України або Малоросії (пер. Віктор Коптілов). – Київ, 1994: <http://litopys.org.ua>. Про паралелі між Шереровою версією “Краткого

єдиного основного тексту – “Короткого опису Малоросії” (Краткого описания Малороссии), який є скороченою версією літопису Григорія Грабянки. З огляду на вищесказане, можна припустити, що опис багатьох подій в “Історії Русів” базований на “Короткому описі” і, зрештою, на Грабянчиному тексті. Але якщо це справді так, то чому тоді ці три наративи так сильно відрізняються? Текстуальний аналіз інтерпретації Гадяцької угоди в “Історії Русів” та різних версіях “Короткого опису” допомагає відповісти на це питання.

“Короткий літопис Малоросії” (1777) став першим українським історичним трактатом, який був виданий у Російській імперії після “Синопису” 1674 р. На відміну від попередньої книги, “Короткий літопис” не має за мету подати всю історію Руси, – її київського і московського відламів, – а лише прагне представити історію козацької України. За основу тексту взято одну з копій “Короткого опису Малоросії” (Краткого описания Малороссии). Ця копія включала скорочену версію літопису Грабянки (до 1709 р.) і продовжувала виклад історії до 1734 р. До цього тексту Василь Рубан додав опис за 1734–1768 рр., написаний Олександром Безбородьком, колишнім київським полковником і на час публікації секретарем імператриці Катерини II. Як виглядала Гадяцька угода у книзі, співавтором якої був один із прихильників інтеграції Гетьманату в Російську імперію? У цілому вона базувалася на праці Грабянки з деякими важливими фактологічними й ідеологічними винятками. “Короткий літопис” майже дослівно повторює Грабянчину негативну характеристику гетьмана Виговського. Але її автор на цьому не зупиняється і дає також у цілому негативну оцінку Гадяцької угоди. “Короткий літопис” не містив посилання на можливу ініціативу з боку Хмельницького аж до укладання угоди. Натомість угоду представлено тут як вигадку підступних поляків (очолених маршалком Яном Гнинським), які хотіли, щоб козаки відмовилися від “мирного правління всеросійського суверена”. Тему польської дволичности, уже наявну в літописі Грабянки, тепер було розвинуто і представлено як головну причину укладення договору. Ідею про руський народ у літописі Грабянки “Короткий літопис” не врахував взагалі. Натомість, бачимо посилання на Малоросію і малоросіян. Не було тут згадок і про козацький нейтралітет у війні з Московією. Також пропущено було оцінку угоди як союзу “вільних з вільними і рівних з рівними”. Не згадувалася й клятва короля³⁶.

Порівняння опису Гадяцької угоди в “Історії Русів” та “Короткому описі” засвідчує, що якщо автор “Історії Русів” користувався “Коротким описом Малоросії” для свого твору XVIII ст., то для опису Гадяцької угоди він використав інші джерела. Одним із таких джерел міг бути варіант Шерерового “Краткого описания Малороссии”³⁷. Версія гадяцької історії Шерера починається зі згадки про польську місію до Івана Виговського. Ця місія мала за мету підтвердити гетьманський титул Виговського та ввести в дію згадки про угоду, з приводу якої він раніше разом з Хмельницьким вів переговори в Гадячі. Далі, ідучи за Грабянкою, літопис Шерера перераховує умови договору, який включав визнання влади гетьмана над Україною, вибори гетьмана й сенаторів козаками із числа власних кандидатів та право козацького війська залишатися нейтральним у війнах поляків. У Шереровому

описания” та “Історією Русів”: *Оглоблин Олександр*. “Annales de la Petite-Russie” Шерера і “Історія Русов” // Науковий збірник Українського вільного університету. – 1948. – № 5. – С. 87–94.

³⁶ Краткая летопись Малыя России. – С. 60–62. Одним із українських істориків XVIII ст., який використовував текст “Краткой летописи” як джерело для своєї праці про Гадяцьку угоду, був Олександр Рігельман, який написав свій історичний опис України в 1780-х рр. Див. його працю: Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. – Київ, 1994. – С. 276–277.

³⁷ Без подальшого текстологічного аналізу важко визначити, чи автор “Історії Русів” був знайомий із українським літописом, подібним до Шерерового, чи скористався його французьким виданням, а чи, можливо, одним із його російських перекладів.

літописі також ідеться про те, що угода стала наслідком польської змови, але автор літопису був менше схильний наголошувати на цьому, ніж автор “Краткой летописи Малыя России”. Він пише, що, хоча Виговський і прийняв угоду, багато козаків були більш скептичними щодо польських намірів, підозрюючи, що поляки не виконають свої обіцянки. Отже, саме Виговський, а не все військо, був звинувачений в укладенні угоди з підступними поляками. Паралелі до цих елементів гадяцького нарративу можна знайти як у літописі Грабянки, так і в “Історії Русів”. Виглядає, що Шерерова версія “Краткого описания” могла бути сполучною ланкою між двома пам’ятками, написаними з різницею майже у століття³⁸.

Шерерова версія “Краткого описания” могла бути частково причетною також до плутанини, створеної автором “Історії Русів” відносно історії Гадяцької угоди. У явній спробі пролити більше світла на історію усунення з гетьманства Юрія Хмельницького і надання булави Івану Виговському анонімний автор “Історії” вхопився за посилання у використаному Шерером літописі на Хмельницького, як одного з учасників переговорів про Гадяцьку угоду. Здається, він не був певен, хто з Хмельницьких, – старший чи молодший, – брав участь у переговорах. Тому анонімний автор згадав Богдана Хмельницького як учасника переговорів про Гадяцькі статті, але представив цю інформацію як не цілком достовірну: її донесли молодшому Хмельницькому поляки. В “Історії Русів” Юрій Хмельницький постає як головний прихильник і жертва угоди, яку він прийняв на основі Гадяцьких статей на конгресі в Заславі. Гарантами цих статей були представники Польщі, Габсбурзької та Оттоманської імперій – великих держав, що начебто зібралися на міжнародний конгрес, не схожий на міжнародні зібрання, які відбувалися в Європі в кінці XVIII – на початку XIX ст. З перспективи автора “Історії Русів”, участь у переговорах представників провідних держав, звичайно, надала престижності й міжнародної легітимності угоді. Але чому конгрес відбувся у Заславі? Можливо, на це питання ніколи не вдасться відповісти, але з точки зору автора “Історії Русів”, певно, був сенс організувати конгрес, на якому зібралися представники козаків, поляків, Габсбурзької й Оттоманської імперій у місті, яке, судячи з тексту “Історії”, знаходилося на українсько-польсько-оттоманському кордоні³⁹.

Автор “Історії Русів” загалом був набагато позитивніший у своїй оцінці Гадяцької угоди, ніж автор літопису, використаного Шерером. Він не тлумачить її як польський підступ, відзначаючи лише, що вона була відхилена військом, спричинила звинувачення проти Юрія Хмельницького та коштувала йому гетьманства. Із посиланням на умови угоди анонімний автор пише: “Но когда онѣ имь объявлены были, то всѣ чины и Козаки, узнавъ о перемѣнѣ толикой важности и столько для всѣхъ позорной, тотчасъ, нагрубивъ Гетману, проклиная подлое его поведение и злѣйскіе умыслы, отстали отъ него и воротились къ городу Чигирину”⁴⁰. Це були важкі слова осуду, але автор “Історії Русів” не вказує, що він поділяє ці сентименти. Згідно з “Історією Русів”, військо не підтримало молодшого Хмельницького, але він знайшов спільну мову із запорізькими козаками, незадоволеними союзом з Росією в основному через образливу поведінку російських солдатів під час спільних військових походів. У цьому конфлікті між запорожцями й московитами анонімний автор став на бік перших. “Солдаты оные, – писав він, бывши еще тогда въ сѣрыхъ зипунахъ и въ лычаныхъ лаптяхъ, небритыми и в бородахъ, то есть, во всей мужичей образинѣ, имѣли однако о себѣ непонятное высокомѣріе или какой-то гнусный

³⁸ Scherer Jean-Benoît. Annales de la Petite-Russie. – Vol. 2.

³⁹ История Русов. – С. 129–130, 143–144.

⁴⁰ Там само. – С. 144.

обычай давать всѣмъ народамъ презрительныя названія, как-то Полячишки, Нѣмчурки, Татарышки, и такъ далѣе. По сему странному обычаю называли они Козаковъ чубами и хохлами, а иногда и безмозглыми хохлами, а сіи сердились за то до остервененія, заводили с ними ссоры частыя и драки, а наконецъ нажили непримиримую вражду и дышали всегдашнимъ отвращеніемъ”⁴¹. Важко уникнути враження, що, розповідаючи цю історію, яка зображує козаків жертвами культурно нижчих, але зарозумілих російських солдатів, автор “Історії Русів” намагається не лише реабілітувати Юрія Хмельницького, а й виправдати його союз із Польщею.

Незважаючи на приховування своєї симпатії до авторів Гадяча, анонімний автор “Історії Русів” був відкритим прихильником Гадяцьких статей. Так, він знову і знову повертається до них у тексті твору, пишучи про друге гетьманство Юрія Хмельницького, його призначення турками князем Сарматії та обрання гетьманом Михайла Ханенка⁴². Щоразу посилаючись на Гадяцькі чи Заславські статті, він згадує, що вони були схвалені й гарантовані представниками провідних держав. Для автора “Історії Русів” не було проблемою позитивне ставлення до угоди, зважаючи на те, що не лише заславський конгрес, а й більшість тексту Гадяцької угоди були його власною вигадкою. У текст договору він включав лише близькі йому положення. Зокрема, як уже зазначалося, він відкинув “Краткую летопись Малыя России” Рубана-Безбородька, як джерело про угоду. Він також був перебірливим у доборі матеріалу з Шерерової версії угоди. У цілому більшість тексту Гадяцької угоди в тому вигляді, як вона з’явилася в “Історії Русів”, було запозичено з джерела, яке не має нічого спільного з угодою 1658 р. Це був текст Зборівської угоди 1649 р., наведений в “Історії Русів”. До того ж цей текст мав мало спільного з дійсним текстом Зборівської угоди.

Але навіщо анонімному авторові було робити підробку, переробляючи документ, цитований раніше у тій самій праці? Адже автор, мабуть, вважав себе дбайливим дослідником історичного факту, а не літературним містифікатором. Він тільки намагався реконструювати справжню історію угоди на підставі доступних йому джерел. А ці джерела свідчили, що Гадяцькі статті спочатку були запропоновані Хмельницьким. Грабянка, якого анонімний автор міг знати за іншими версіями його скороченого літопису, навіть писав, що йшлося про “добре відомі” статті Хмельницького. Єдині добре відомі статті гетьмана, до яких анонімний автор мав доступ, були статті, які обговорювалися в Зборові. Отже, він використав апокрифічний текст Зборівської угоди, яка була в його розпорядженні, щоб реконструювати текст Гадяцьких статей. На його думку, останні не могли бути менш вигідними для козаків, аніж статті Зборівського договору. Порівняння текстів Зборівської й Гадяцької угод, поданих в “Історії Русів”, не лишає сумніву в тому, що останній текст був витвором автора “Історії”, а перший належав іншому автору. У тексті Зборівської угоди багато українізмів, більшість з яких автор “Історії Русів” виправив у його викладі Гадяцьких статей. Наприклад, частина з тексту Зборівської угоди “Народ Рускій отъ сего часу есть і ма быть ни отъ кого, кромѣ самага себе і правительства своего независимымъ” була відтворена в тексті Гадяцької угоди таким чином: “Народъ Рускій и земля его да пребудуть вольными, отъ самихъ себя и правительства своего зависимыи”⁴³. У кожному з текстів є українські мовні впливи, але найбільш очевидні, як-от “от сего часу ма быть ні от кого, кромє самого себе”, наявні лише в тексті Зборівської угоди. Анонімний автор “Історії Русів” набагато краще володів російською мовою, ніж автори деяких його джерел.

⁴¹ Там само. – С. 145.

⁴² Там само. – С. 150, 157, 170.

⁴³ Там само. – С. 94, 143.

Автор “Історії” був готовий “вдосконалювати” не лише мову джерел, а й їхній зміст. Так, він починає опис своєї версії Гадяцької угоди не зі згадки про скасування церковної унії, як це робили Грабянка, його редактори й наступники, а з розділу, який стверджує, що руський народ був вільний, що він приєднався до інших “польських народів” як рівний до рівних, і що всі попередні конфлікти між ними мають бути прощені й забуті. Перше речення “реконструйованої” Гадяцької угоди, з його наголосом на правах руського народу, було по суті сполученням перших двох речень апокрифічної Зборівської угоди. Воно проголошує основний інтерес анонімного автора в історії руського народу та його готовність інтерпретувати головні події козацького минулого як епізоди цієї історії. Анонімний автор зробив запозичення зі згаданої Зборівської угоди, перенісши до свого тексту Гадяцької угоди положення, які передбачали незалежність руського уряду; верховну владу гетьмана, обраного його власним військом без участі іноземців; чисельність козацького війська (сорок тисяч плюс необмежена кількість добровольців); та право руського народу захищати свою батьківщину й брати участь у війнах Речі Посполитої або зберігати нейтралітет. Положення угоди про рівність Православної і Католицької церков могло походити або з апокрифічного тексту Зборівської угоди, або з інших джерел інформації про Гадяцьку угоду, які анонімний автор мав у своєму розпорядженні.

Автор “Історії Русів” зробив кілька доповнень до апокрифічного тексту Зборівської угоди і вилучив кілька її положень, перетворивши свою версію Гадяцьких статей на документ, натхнений текстом Зборівського договору, але все ж таки досить відмінний за своїм політичним звучанням. Цікавим у цьому плані є авторове визначення території, на яку претендує руський народ. Так, якщо у Зборівському договорі західний кордон руської держави пролягає по річці Горинь (історичний кордон Гетьманату), то в Гадяцькій угоді територія, на яку претендує руський народ, включає Київське, Чернігівське, Сіверське й Володимирське “князівства або воєводства”. Очевидно, що автор був патріотом Сіверської землі. Адже, хоч у середньовічний період існувало Новгород-Сіверське князівство, а у XVIII ст. на короткий час утворилося Новгород-Сіверське губернаторство, Сіверського воєводства ніколи не існувало. Більш важливо у ретроспективі те, що він відносив до володінь руського народу всі українські землі, приєднані до Російської імперії в результаті поділів Польщі, включно з Волинню.

З політичної точки зору, головною відмінністю реконструйованої Гадяцької угоди від апокрифічного тексту Зборівського договору став наголос анонімного автора на владних повноваженнях гетьмана й правах знаті (“лицарів”). Анонімний автор зазначав, що у військовий час гетьман може стати “самовладним” князем Руси й Сарматії – титул, згаданий в “Історії Русів” у зв’язку з наданням гетьманської булави Юрію Хмельницькому турками. Він, мабуть, вважав положення про абсолютні повноваження гетьмана одними з найважливіших, бо посилався на них, коли оповідав про обрання Михайла Ханенка гетьманом, здійснене нібито на основі Гадяцьких статей. Згідно з авторовим варіантом Гадяцьких статей, гетьман наглядав за діяльністю обраних воєвод і відповідав за вибори до Генерального сейму – установи, не згаданої в тексті апокрифічної Зборівської угоди. Положення цієї угоди, які обумовлювали вибори гетьмана й уряду козацькими старшинами та усім військом, анонімний автор замінив посиленнями на те, що лише знать (“лицарі”) може брати участь у виборах⁴⁴.

Цікавою особливістю “реконструйованого” таким чином тексту Гадяцької угоди був пропуск положення про скасування церковної унії. Хоча це положення з’явилося в усіх відомих анонімному авторові джерелах – двох версіях “Краткой

⁴⁴Там само. – С. 143–144, 157, 170.

летописи Малыя России” та апокрифічному тексті Зборівської угоди, – воно було пропущене в його викладі умов Гадяцької угоди. Чи автор, який, на думку дослідників “Історії Русів”, був під впливом просвітницьких ідей, наголошував таким чином на важливості толерантності; чи демонстрував свою прихильність до нових членів руського народу, до якого тепер приєднувалась значна частина уніатської Волині? – Жодне з цих припущень не дозволяє, однак, пояснити відверті антиуніатські висловлювання в інших місцях “Історії Русів”. Можливо, звичайно, що автор просто забув притлумити антиуніатський тон інших джерел, щоб підігнати їх під власні просвітницькі погляди. Наразі, можна припустити лише, що автор оминув усі згадки про церковну унію у тексті реконструйованої ним угоди не через те, що він мав доступ до версії Гадяцького договору, ухваленого польським сеймом 1659 р., яка не передбачала ліквідації Уніатської Церкви, а з ідеологічних міркувань. Хоч автор і був обмежений у виборі історичних джерел, уява й спроможність творити тексти, які б відбивали ідеї, смаки й уподобання його епохи, практично не мали меж⁴⁵.

Уважний читач “Історії Русів” може зробити висновок, що руський народ за Гадяцькою угодою займав більшу територію, ніж та, яку він мав за Зборівським договором; перебував під керівництвом набагато сильнішого гетьмана, який міг діяти як незалежний князь у військовий час; і мав набагато сильнішу еліту, яка позбавила козацьке військо права обирати гетьмана і воєвод. Численні вигоди козацького війська залишались такими ж, як і статус руського народу в Речі Посполитій. Єдиною негативною рисою угоди в даному трактуванні видається асоціація з Іваном Виговським. Анонімний автор “Історії Русів” продовжує добре усталену традицію козацьких літописів, згідно з якою добра угода дистанціюється від поганого гетьмана Виговського. На переконання анонімного автора, Виговський був етнічним (*природним*) поляком, що в епоху зростаючого націоналізму мало краще пояснити зрадницькі дії гетьмана, ніж попередні згадки літописців про його польську освіту й симпатії⁴⁶.

Образ Гетьманату, що постає з тексту реконструйованих Гадяцьких статей, залежав від реалій XVII ст., але він був досить близьким до того образу козацької автономії, що панував в уяві козацької старшини в середині XVIII ст. Сильна влада гетьмана, політичне домінування козацької еліти, заснування місцевого сейму – усе це було програмою реформи Гетьманату за часів останнього гетьмана Кирила Розумовського. Це був той образ Гетьманату, який пам’ятала і плекала українська еліта на межі XIX ст.⁴⁷. Важливе місце в новому наративі Гадяцької угоди займає концепт руського народу, представленого як рівного з іншими народами, а його права не лише визнані Польською Коронаю, а й гарантовані провідними європейськими державами. Це є народ, який у душі просвітництва толерує інші визнані релігії, і релігія якого є толерованою іншими. Таким народом читач може пишатися.

Дане трактування Гадяцької угоди в “Історії Русів” цілковито задовольняє прагнення автора виявити належну пошану славним вчинкам руського народу та його провідників⁴⁸. У вступі до твору зроблено наголос на змалюванні битв руського народу проти поляків. Але трактування анонімним автором Гадяцької угоди доводить, що інші домовленості, укладені з поляками і подані у належному світлі, також могли виконувати подібну функцію. Авторіві “Історії Русів”, – найбільш антипольської праці в українській історіографії, – вдалося використати міт про Гадяч саме з цією метою. Позиціонуючи історію руського народу в межах російського

⁴⁵ Пор. тексти Зборівської і Гадяцької угод: История Русов. – С. 94–95, 143–144.

⁴⁶ История Русов. – С. 143.

⁴⁷ Про спроби Розумовського реформувати Гетьманат див.: Kohut Zenon E. Russian Centralism and Ukrainian Autonomy: Imperial Absorption of the Hetmanate, 1760s-1830s. – Cambridge, 1988. – P. 86–94.

⁴⁸ История Русов. – С. III–IV.

імперського історичного простору, автор потребує і польського “іншого”. Його виклад про козацькі війни з Польщею мав на меті наголосити на значимості руського народу для імперії, а козацькі договори з польськими королями давали руському народові можливість претендувати на особливий статус в умовах імперії. Обидва елементи підтримували національну гордість, тим самим роблячи внесок у процес націєтворення модерної України. Міти, подібні до гадяцького, були вкрай потрібні для успіху національного проекту. Трактатування автором гадяцького міту в “Історії Русів” демонструє, як передмодерний міт було адаптовано до вимог національного наративу.

“Історія Русів” відіграла важливу роль у розвитку української історіографії, ставши тією ланкою, що поєднала історичні козацькі літописи XVIII ст. з модерною українською історіографією XIX ст. Вплив цього твору на Тараса Шевченка та його покоління будівничих української нації добре доведено⁴⁹. Коли першу модерну історію України Дмитра Бантиша-Каменського (1822) було розкритиковано за те, що по суті це була історія російської провінції, українські автори у пошуках автентичної української історії звернулися саме до “Історії Русів”⁵⁰. Микола Маркевич, автор багатотомної “Історії Малоросії” (Истории Малороссии) (1842 – 1843), використав “Історію Русів” не лише як джерело патріотичного натхнення, а і як історичне джерело, не піддаючи сумніву його автентичність⁵¹. Разом з працею Бантиша-Каменського, “Історія” Маркевича була єдиним синтетичним твором з історії України, доступним у Російській імперії аж до видання “Очерка истории украинского народа” Михайла Грушевського (1904)⁵². Її вплив на формування української історичної та національної ідентичності важко переоцінити.

З іншого боку, “Історія Малоросії” Маркевича, подібно до поезії Шевченка, поширювала не лише ідеї, а й помилки та перекручування, впроваджені анонімним автором “Історії Русів”. Саме тому історія Гадяцької угоди набула чимало фантастичних рис в українській історичній свідомості першої половини XIX ст. Якщо Бантиш-Каменський знехтував описом Гадяцької/Заславської угоди в “Історії Русів”⁵³, Маркевичу було складно узгодити текст Гадяцьких статей, які він там знайшов, із текстом, який він знав із так званого Фролівського літопису. Не міг знайти Маркевич підтвердження заяви анонімного автора і про те, що Юрій Хмельницький, а не Іван Виговський, уклав угоду. Зрештою, Маркевич опублікував обидва тексти Гадяцького договору, які були в його розпорядженні. Перший текст, дослівно взятий з “Історії Русів”, він назвав Заславськими статтями. А другий, взятий з Фролівського літопису, він назвав Гадяцькими статтями. Іван Виговський, якого Маркевич слідом за автором “Історії Русів” називає поляком, нібито вів переговори з приводу обох договорів. “Честолюбивый сребролюбецъ Виговскій, чуждый по рожденію своему для Малороссіи, – равнодушный къ выгодамъ народа, съ нимъ неединоплеменнаго, не усумнился измѣнить Украинѣ, которая его такъ

⁴⁹ Про вплив “Історії Русів” на українських літературних і культурних діячів див.: *Возняк Михайло*. Псевдо-Кониський і Псевдо-Полетика. – С. 5–60.

⁵⁰ *Plokhy Serhii*. Unmaking Imperial Russia: Mykhailo Hrushevsky and the Writing of Ukrainian History. – Toronto, 2005. – P. 153–155.

⁵¹ *Маркевич Николай*. История Малороссии в 5-ти т. – Москва, 1842–1843; *Маркевич Микола*. Історія Малоросії. – Київ, 2003. Маркевич посилається на Георгія Кониського як на автора “Історії Русів” – думка, яку поділяли всі читачі пам’ятки аж до середини XIX ст.

⁵² *Грушевский Михаил*. Очерк истории украинского народа. – Санкт-Петербург, 1904.

⁵³ Бантиш-Каменський використав копію Гадяцьких статей з архіву Колегії іноземних справ у Москві. Див.: *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. – Киев, 1993. – С. 225–226.

облагодѣтельствовала”, писав Маркевич, оздоблюючи націоналізм анонімного автора типовим для ХІХ ст. популізмом⁵⁴.

Продовжуючи давно усталену традицію українських історичних писань, Маркевич дистанціює Виговського від договорів (тепер уже двох), які він нібито уклав. З іншого боку, він став першим автором, який відверто схвалював їх за вигоди, які вони давали козакам. Коментуючи Гадяцькі статті, які він узяв із Фролівського літопису, Маркевич писав: “И чѣмъ была-бы Малороссія, въ дѣйствительности, если-бы Гадячскія статьи могли быть когда-либо выполнены? У насъ свои войска, свои Академіи, школы, типографіи, свое правительство, свои законы, своя монета, своя вѣра; Гетманъ раздаеть награды, жалуеть дворянствомъ, даже надъ Польскими войсками, находящимися въ Украинѣ, имѣеть главное начальство. Мы имѣемъ право вступать въ союзъ съ Крымомъ, *только не съ Москвою* (виділення автора), имѣемъ свою торговлю, свое мореплаваніе; даже вправѣ держать неутралитетъ въ войнахъ Королевства съ другими державами; – это ужѣ не протекція, это государство независимое, отдѣльная держава въ державѣ другой!”⁵⁵.

Це була найбільш позитивна оцінка Гадяцького договору, колись висловлена українським істориком до середини ХІХ ст. Вона, без сумніву, виражала настрої поколінь козацьких літописців, які так старанно копіювали умови Гадяцької угоди, будучи неспроможними відкрито пояснити у своїх працях, чому вони так плекали цей документ. Але і Маркевич не був цілком послідовний у своїй оцінці Гадяча. Щоб пояснити, чому козацьке військо відкинуло й ніколи не прийняло угоду, він дотримувався версії Рубана-Безбородька в “Краткой летописи Малыя России”, згідно з якою обіцянки поляків були нещирі й мали на меті ошукати козаків. Коментуючи “Заславські статті”, узяті з “Історії Русів”, він також додає цьому поясненню національного звучання: “Въ этихъ условіяхъ мы видимъ что нибудь изъ двухъ: или безсмысліе, или предательство. Онѣ не сходны ни съ здравымъ смысломъ, ни съ политикою; тѣмъ менѣе онѣ были сходны съ характерами двухъ народовъ, которыхъ тяжба и донинѣ не была-бѣ рѣшена безъ Хмѣльницкаго. Одинъ гонитель, другой гонимый; одинъ безгранично гордый, другой благодарно самолюбивый; одинъ дающий обѣты невыполнимые, другой потерявшій прежнюю довѣрчивость. Разъединеніе ихъ было рѣшено, пріязнь безвозвратна”⁵⁶. Така інтерпретація Гадяцької угоди дозволила Маркевичу зробив внесок у “націоналізацію” української історії. Він також підготував ґрунт для інтерпретації угоди як договору, який гарантував Україні повну автономію, якщо не негайну незалежність, – положення, яке різною мірою підтримувало багато українських істориків та політичних діячів на межі ХХ ст.

У даній інтерпретації Гадяча було мало спільного зі справжнім текстом договору, який урізав права Гетьманату й козацькі вольності – складові договору, що її так болісно усвідомлював Виговський і його сучасники. Пізнішу популярність гадяцького міту можна добре зрозуміти, лише осягнувши політичний та

⁵⁴ Маркевич Николай. История Малороссии. – Москва, 1842. – Т. 2. – С. 10; Маркевич Микола. Історія Малоросії. – С. 250. “Заславські статті”, впроваджені в історіографію автором “Історії Русів” і далі популяризовані Маркевичем, деякі історики вважали автентичними аж до 1880-х рр. Одним із них був Н. Павліщев, автор двотомної праці: Польская анархия при Яне Казимире и война за Украину. – Санкт-Петербург, 1887.

⁵⁵ Там само. – С. 34.

⁵⁶ Там само. – С. 12–13.

історіографічний контексти його існування. Цей міт створило й підтримувало покоління літописців та істориків, які відчайдушно шукали в минулому альтернативу російському правлінню. Незважаючи на численні недоліки Гадяцької угоди, особливо помітні в порівнянні з Переяславською угодою 1654 р., вона зрештою почала сприйматися як реальна альтернатива Переяславу і, – що найважливіше, – подальшим козацько-московським договорам, які поступово обмежували автономію України. Той факт, що Гадяцьку угоду ніколи не було введено в дію, зробив її особливо привабливою для вправлянь у віртуальній історії. Відносно легко можна було зробити наголос на версії договору, погодженій під Гадячем; знехтувати договором, ратифікованим сеймом; забути про те, що доля козацтва під польським правлінням була навіть трагічнішою, ніж під російським, і перетворити його на потенційну зброю в історіографічних дискусіях доби. Але не слід занадто суворо оцінювати творців і споживачів гадяцького міту. Адже наукова вартість переяславського міту, з яким він конкурував, не була набагато вищою. В основі переяславського міту лежала сфальсифікована копія справжньої угоди. Щонайменше, він спотворював наміри Хмельницького та його сподвижників і не враховував десятиліття російсько-українського протистояння. Крім того, якщо переяславський міт мав державну підтримку, то гадяцький значною мірою перебував на узбіччі ранньомодерних історичних писань і не був повністю артикульований аж до початку XIX ст. Щоправда, відтоді він зробив неабияку кар'єру, що була важливою для захисту прав нащадків козацької старшини та російського дворянства, утверджувала українську ідентичність і, зрештою, легітимізувала ідею української автономії та незалежності.

Несподівана смерть героя, знехтувана обіцянка, нереалізована угода – щось у цьому приваблює авторів і читачів історичних текстів. Усі вони прагнуть знати, як склалася б історія, якби ці незавершені проекти принесли свої плоди. Гадяцька угода не є винятком з цього правила, тому й продовжує привертати увагу істориків Східної Європи. Сьогодні деякі з них розглядають угоду як пам'ятник розбитим надіям двох народів, які втратили шанс досягти взаємопорозуміння і дорогою ціною заплатили за цю невдачу. Інші вбачають у ній невдалу спробу одного народу встановити панування над іншим. Якими б не були сучасні тлумачення гадяцького міту, він і через три з половиною століття після укладання угоди видається живим і актуальним. Щоправда, тепер він більше не задовольняє потреби, інтереси й турботи окремих соціальних груп, а слугує інтересам націй. Здається, що на відміну від рукописів, які таки горять, міти ніколи вповні не вмирають, а лиш відроджуються у щоразу нових оздобленнях.

*Переклад з англійської Миколи Сороки,
наукова редакція Оксани Михед*